

О.В. Лугова

Донецький національний університет, Україна

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ, РЕПРЕСОВАНИХ ПІСЛЯ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ДОНЕЧЧИНІ

Стаття присвячена процесу реабілітації осіб, що постраждали від незаконних репресій після війни в Донецькому регіоні. Розглядається динаміка реабілітації по роках на основі статистичних даних, отриманих з картотеки реабілітованих осіб при Донецькій облдержадміністрації. Автор приходиться до висновку, що в Донецькому регіоні було реабілітовано коло 4 тис. осіб, незаконно репресованих після війни. Також аналізується нормативно-правова база реабілітаційного процесу, заходи влади та громадських організацій («Донецького Меморіалу»), що сприяли процесу поновлення в правах репресованих. Зосереджена увага на виході у світ серії книг «Реабілітовані історією», журналу «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ», діяльності професійних істориків, що направлена на публічну реабілітацію репресованих.

Реабілітаційна політика вищих державно-політичних структур, що була направлена на подолання жаклих явищ тоталітарного режиму, тривалий час не була об'єктом наукового дослідження.

Саме тому **метою даної статті** стало висвітлення процесу реабілітації жертв терору післявоєнного часу на Донеччині. Тут реабілітація розглядається як система загальних принципів, підходів та методів щодо визначення незаконності кримінального переслідування стосовно конкретних осіб шляхом прийняття відповідних процесуальних рішень. Процес поновлення в правах репресованих можна розглядати з юридичного (зняття звинувачення чисто кримінального характеру), політичного (зняття заборони на згадку імен репресованих у пресі та науковій літературі), публічного (інформування громадськості про припинення кримінальних справ і відсутність складу злочину) боку [1].

У контексті цієї проблематики наукову цінність мають дослідження В. Барана [2], у яких проаналізована еволюція тоталітарної системи, започатковано аналіз реабілітаційних заходів, діяльність правоохоронних органів, залучених до їх проведення, правових засад оновлення суспільства в системі суспільно-політичних змін. Помітне місце в узагальненні важливих заходів реабілітаційного характеру займають наукові розвідки О. Бажана [3], у яких проаналізовано ставлення вищих посадових осіб, партійно-державного апарату республіки до процесу десталінізації. Зосереджена увага на незавершеності процесу реабілітації 1950 – 1960-х рр. Головний внесок у дослідження проблеми реабілітації жертв незаконних репресій зробив Л. Місінкевич. Об'єктом його досліджень став процес реабілітації жертв терору радянської доби з його політичними, соціальними та історико-правовими аспектами. Цей дослідник проаналізував історіографію цієї проблематики [1, с. 343-347], [4]. Також питання реабілітації жертв незаконних репресій досліджували Ю. Дьомін [5], М. Шумило [6], Н. Лапчинська [7], В. Склярєнко [8].

Незважаючи на безсумнівні успіхи у дослідженні питань поновлення в правах жертв політичних репресій, все ж вивчення реабілітаційного процесу в Україні, особливо на регіональному рівні, не завершено. Окрім набутку попередників, автор статистичний аспект статті розглядає за допомогою алфавітної картотеки редакційно-видавничої групи «Реабілітовані історією» при Донецькій держадміністрації.

Реабілітаційний процес спирався на певну нормативно-правову базу. В Україні цю роботу почали проводити з липня 1954, коли КДБ СРСР видає директиву № 34/175 сс, якою було рекомендовано процес реабілітації [9]. Однак перевірки робились тільки за заявами репресованих та їх родичів. Масова реабілітація розпочалась після видання Указу

Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, що мали місце в період 30 – 40-х та початку 50-х років» від 16 січня 1989 р. та прийняття 17 квітня 1991 р. Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», який значно спростив процес реабілітації [10]. Згідно з цими законами «реабілітації підлягають особи, які з політичних мотивів були необгрунтовано засуджені судами України або піддані репресіям на території України позасудовими органами, за вчинення на території України діянь, кваліфікованих як контрреволюційні злочини, антирадянська агітація і пропаганда, поширення явно неправдивих вигадок, що ганьблять радянський державний і суспільний лад, порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом виконання релігійних обрядів. Підлягають реабілітації також особи, щодо яких із політичних мотивів було застосовано примусові заходи медичного характеру» [11]. 24 червня 1991 р. Кабінет Міністрів України видав постанову № 48 «Про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна та відшкодування його вартості реабілітованим громадянам» [12].

Реалізуючи Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», органи прокуратури спільно з органами держбезпеки склали висновки з архівно-кримінальних справ і видавали відповідні довідки щодо реабілітації репресованих. Ця робота здійснювалась відділом з питань реабілітації Генеральної прокуратури України, очолюваним В. Пристайко, а також відповідними відділами в прокуратурах областей та м. Києві. Для прискорення цієї роботи було додатково залучено 170 позаштатних прокурорів, які працювали за трудовими угодами [13]. Вони взаємодіяли з працівниками державної безпеки, оскільки справи репресованих знаходились у сховищах колишнього КДБ. Для організації спільної роботи 12 червня 1991 р. головами Служби безпеки України, Генеральної прокуратури, головою Верховного Суду України були підписані методичні вказівки «Про організацію роботи по виконанню Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”» [14, с. 4]. Реабілітаційний підрозділ з 1993 року був створений і в СБУ.

Таблиця 1 – Динаміка процесу реабілітації

Рік	Кількість	Відсотки	Рік	Кількість	Відсотки	Рік	Кількість	Відсотки
1943	199	5%	1962	6	0,1%	1982	2	0,05%
1944	284	7%	1963	10	0,3%	1983	1	0,02%
1945	98	2,5%	1964	8	0,2%	1984	1	0,02%
1946	101	2,5%	1965	16	0,4%	1985	2	0,05%
1947	39	1%	1966	18	0,5%	1988	71	2%
1948	11	0,3%	1967	5	0,1%	1989	213	5,5%
1949	11	0,3%	1968	9	0,2%	1990	203	5,2%
1950	15	0,4%	1969	6	0,1%	1991	391	10%
1951	12	0,3%	1970	7	0,2%	1992	542	14%
1952	14	0,4%	1971	2	0,05%	1993	337	9%
1953	15	0,4%	1972	2	0,05%	1994	336	9%
1954	35	0,9%	1973	2	0,05%	1995	224	6%
1955	153	4%	1974	2	0,05%	1996	55	1,4%
1956	212	5,5%	1975	4	0,1%	1997	23	0,6%
1957	40	1%	1976	3	0,07%	1998	11	0,3%
1958	55	1,4%	1977	2	0,05%	1999	5	0,1%
1959	26	0,7%	1978	3	0,07%	2000	10	0,3%
1960	34	0,9%	1980	5	0,1%	Дані відс.	11	0,3%
1961	9	0,2%	1981	1	0,02%	Всього	3848	100%

Таким чином, у справі реабілітації жертв політичних репресій основний тягар перекладався на Генеральну прокуратуру і СБУ. Архівно-кримінальні справи, що зберігались в архівах СБУ, розглядались на предмет реабілітації співробітниками держбезпеки. Після підготовки висновків справи передавались у прокуратуру, а за необхідності – в суди, які виносили свій остаточний вердикт за кожною кримінальною справою.

Процес реабілітації можна поділити на два етапи: перший – це період «хрущовської відлиги», другий період почався з кінця 1980-х рр. і триває досі. Адже в перший період поза реабілітаційними заходами залишилась більша частина репресованих. Якщо ми звернемося до матеріалів Донецької області, то ми можемо зробити висновок, що під час «хрущовської відлиги» було реабілітовано 402 особи, яких незаконно репресували за політичними мотивами, в той час як в наступні роки було реабілітовано 2545 осіб. Всього в період з 1943 по 2000 роки в Донецькій області було реабілітовано 3848 осіб, таким чином в перший етап реабілітаційний процес охопив лише 10% незаконно репресованих осіб [15]. Розглянемо динаміку процесу реабілітації по роках у післявоєнні часи на Донеччині у вигляді табл. 1.

Таким чином, найбільш активно реабілітаційні процеси йшли в 1955 – 1956 рр., а також в період з 1989 по 1995 рр. В 1979, 1986, 1987 роках реабілітованих не було.

Саме на початку 90-х рр. президент Національної академії наук України академік НАН України Б. Патон, голова Служби безпеки України Є. Марчук та голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців академік НАН України П. Тронько звернулися до Президії Верховної Ради України з пропозицією про підготовку багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Ця пропозиція була підтримана Президією Верховної Ради України. Адже незаконно репресовані громадяни України мали бути реабілітовані не лише формально за висновками правоохоронних органів, за справами, які з СБ України, прокурорських та судових органів поверталися в архіви і про них забували. Передбачалося публічно оприлюднити списки реабілітованих, відновлюючи пам'ять про загиблих громадян України. 6 квітня 1992 р. за № 2256XII була прийнята постанова, яка започатковувала цю роботу. На її виконання 11 вересня 1992 р. була прийнята відповідна постанова за № 530 «Про підготовку і випуск серії книг “Реабілітовані історією”», що ухвалив Кабінет Міністрів України [16]. Упродовж жовтня 1992 р. – червня 1993 р. колегія відпрацьовувала «Методичні рекомендації» [17], апробовані в Інституті історії України НАН України, Інституті українознавства НАН України та інших наукових установах і вищих навчальних закладах. Для систематизації роботи з репресованим контингентом Головною редколегією була розроблена спеціальна уніфікована картка, яка характеризувала особу репресованого [18]. Варто зазначити, що подібне видання, де були б систематизовані відомості про всіх репресованих в радянські часи на теренах країни, не має аналогів на пострадянському просторі. Основними джерелами цієї великої дослідницької роботи стали архівно-кримінальні справи обласних управлінь СБУ та фонди обласних державних архівів. Безпосередньо пов'язаний з реалізацією Державної програми «Реабілітовані історією» початок виходу у світ у серпні 1994 р. науково-публіцистичного журналу «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ». Засновниками часопису виступили Національна академія наук України, Служба безпеки України, Державний комітет з питань преси та Головна редакційна колегія видання «Реабілітовані історією». Поширення інформації про часи незаконних репресій також сприяє публічній реабілітації громадян.

Після прийняття постанов Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. про видання серії книг «Реабілітовані історією» і у Донецькій області було створено науково-редакційну групу під керівництвом заслуженого працівника культури А. Сабіни. До її складу увійшли доктори історичних

наук: О. Бут, З. Лихолобова, Р. Лях, В. Нікольський, кандидат історичних наук В. Шевченко, на той час співголова «Донецького Меморіалу» Б. Парсенюк, колишні працівники органів держбезпеки: І. Головатюк, В. Макаров. Розпочалась робота зі складання карток реабілітованих осіб на основі вивчення архівно-слідчих справ, що зберігаються в архіві Управління Служби безпеки України в Донецькій області. Протягом десяти років вивчались архівно-слідчі справи осіб, яких незаконно репресували після 1943 року. Результатом цієї роботи став вихід в світ шести томів «Реабілітовані історією. Донецька область», де опубліковані в алфавітному порядку імена осіб, яких репресували за політичними мотивами в радянські часи. Ця робота також сприяла публічній реабілітації незаконно репресованих осіб.

Серед численних організацій, спрямованих на захист прав та інтересів колишніх політрепресантів, на зламі 1980 – 1990-х рр. на теренах України особливе місце належало історико-культурному товариству «Меморіал», яке розпочало діяльність у 1988 р., а організаційно оформилося у березні 1989 р. [19]. Після оформлення республіканського товариства «Меморіал» їх відділення почали формуватися в регіонах. Суспільна правозахисна організація «Донецький Меморіал» виникла в 1989 році. У перші роки існування основним напрямком діяльності організації було збереження пам'яті про жертви тоталітаризму, сприяння публічній реабілітації всіх жертв політичних репресій, збір документальних свідчень про період незаконних переслідувань. З 1997 року «Донецький Меморіал» зосередився на реалізації ініціатив у сфері реформування кримінально-процесуальної системи України. Цікавою для дослідження процесу реабілітації є бібліотека організації, особливо перший її розділ, де утримуються видання про репресії, про діяльність НКВС – КДБ, спогади жертв репресій.

Процес реабілітації жертв терору радянської доби викликав підтримку не лише громадськості, а й професійних істориків, які найбільше були зацікавлені у відновленні історичної правди. В їх наукових пошуках відобразилося прагнення віднайти вагоме місце важливій справі дослідження політичних репресій і реабілітаційних процесів. Це певним чином спонукало до перегляду планів науково-дослідної тематики з урахуванням нагальних потреб новітніх досягнень вітчизняної історіографії. У дослідженнях була започаткована абсолютно нова для вітчизняної історіографії проблематика «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30 – 40-х – початку 50-х років у контексті розробки проблем регіональної історії: на матеріалах України» під керівництвом академіка НАН України П. Тронька та кандидата історичних наук Ю. Данилюка [20, с. 11]. Започаткована тематика з великим інтересом сприймалася науковцями.

У Донецькій області таким дослідником є В. Нікольський. Саме він зробив найбільший внесок у вивчення репресивної діяльності органів держбезпеки СРСР на Донеччині у післявоєнний період. Він обрав для своїх досліджень проблему реальної спрямованості політичних репресій на певні соціальні, національні, фахові групи населення регіону. При цьому врахував інші соціально-демографічні показники, що характеризують жертви політичних переслідувань різних періодів радянської влади, в тому числі і після війни. Отримані з регіону Донбасу відповідні дані аналізуються порівняно з відповідними даними з інших регіонів України. Викладення наукових доробок В.М. Нікольського є змістом монографічного дослідження «Репресивна діяльність органів держбезпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-і рр.): історико-статистичне дослідження» [21], а також ряду статей у наукових журналах.

Таким чином, реабілітаційні процеси пройшли декілька етапів: перший – скасування наслідків дій судових і позасудових рішень і поновлення у правах осіб, які безневинно зазнали репресій, знімаючи з них обвинувачення кримінального, адміністративного або дисциплінарного характеру, другий – відновлення доброго імені, репутації безневинно

засудженого. У Донецькій області було реабілітовано коло 4 тисяч безневинно репресованих після війни осіб. Позитивним кроком у напрямі узагальнення історичного досвіду відновлення в правах репресованих в Україні стало створення узагальнених праць з історії регіонів у ході виконання Державної програми видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Багатотомна наукова праця містить узагальнення, які дозволяють з'ясувати природу тоталітарного устрою і водночас служить своєрідним меморіалом тим, хто став жертвою немилосердної системи. Реабілітаційні процеси отримали підтримку істориків-науковців. За їх ініціативою з 1994 р. виходить в світ науково-публіцистичний журнал «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ», на сторінках якого розкривають утаємнені документи терору, колективізації, розкуркулення, масових депортацій, голодоморів, переслідування інакомислення. Вагомим у справу реабілітації є внесок громадських організацій. У Донецькій області – це «Донецький Меморіал». Вони з представниками громадськості здійснювали пошук місць поховань жертв репресій, збирали і оприлюднювали архівні документи і спогади, чинили тиск на органи влади про необхідність оприлюднення інформації про масові репресії. Завдяки їх праці українському суспільству повертаються забуті імена сотень тисяч громадян. Однак негативним фактором в реабілітаційному процесі є застарілість та недосконалість нормативно-правової бази, на яку він спирається. Адже Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» був прийнятий зовсім в інших суспільних умовах, відмінних від сучасних. В цілому реабілітація незаконно репресованих сприяє не тільки науковому пізнанню, але й є дієвим засобом морального очищення суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв державного терору (сер. XX – поч. XXI): історіографія проблеми / Л.Л. Місінкевич // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2008. – Вип. 35. – С. 343-347, 350.
2. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с. – (Серія «Україна крізь віки»).
3. Бажан О.Г. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки) / О. Бажан, О. Данілюк. – К. : Рідний край ; НАН України. Інститут історії України, 2000. – 232 с.
4. Місінкевич Л.Л. Діяльність державних органів незалежної України щодо реабілітації жертв сталінських репресій / Л.Л. Місінкевич // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2002. – Вип. 34. – С. 323-340.
5. Дьомін Ю. Проблеми в роботі по реабілітації жертв політичних репресій / Ю. Дьомін // Право України. – 1996. – № 4. – С. 24-26.
6. Шумило М. Вдосконалення правового регулювання реабілітації жертв політичних репресій / М. Шумило // Право України. – 1992. – № 4. – С. 26-28.
7. Лапчинська Н. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» – не декларація, а питання державної політики / Н. Лапчинська // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 7. – С. 465-470.
8. Складенко В. Поширення інформації про реабілітацію жертв політичних репресій в УСРР – УРСР в інформаційному просторі незалежної України / В. Складенко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2008. – Вип. 35. – С. 288-298.
9. Реабілітовані історією : у 27 т.: Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси. – Донецьк : Видавництво КП «Регіон», 2004. – С. 72.
10. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», прийнятий 15.05.1992 // Голос України. – 1992. – 6 червня, 25 липня.
11. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / [за ред. Т.В. Маляренка]. – К. : Юрінком, 1997. – С. 15.
12. Урядовий кур'єр. – 1991. – № 14 – 15.
13. Вернидуб І. В ім'я справедливості / І. Вернидуб // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 10.
14. Потєбенько М. Органи прокуратури України на шляху відновлення законності / Потєбенько М. – К. : Логос, 1997. – Т. 2.
15. Картотека Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

16. Тронько П.Т. В ім'я історичної правди / П.Т. Тронько // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 4.
17. Програма і методичні рекомендації підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – К. : НАН України, Інститут історії України, 1993. – 35 с.
18. Тронько П.Т. Державна програма науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»: досвід, проблеми, перспективи / П.Т. Тронько // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2007. – Вип. 34. – С. 6.
19. Українські політичні в'язні і крах більшовицької імперії / [упоряд. І. Губка]. – Львів : Укр. технології, 2001. – С. 20-21, 26.
20. Подкур Р.Ю. Історіографія політичних репресій в Україні (II пол. 1980-х – 1990-ті рр.) / Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2007.
21. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): історико-статистичне дослідження / В. Нікольський. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 624 с.

Е.В. Луговая

Реабилитация жертв политических репрессий, репрессированных после Великой Отечественной войны на Донетчине

Статья посвящена процессу реабилитации людей, которые пострадали от незаконных репрессий после войны в Донецком регионе. Рассматривается динамика реабилитации по годам на основании статистических данных, полученных из картотеки реабилитированных Донецкой обл. администрации. Автор приходит к выводу, что в Донецком регионе было реабилитировано около 4 тыс. людей, незаконно репрессированных после войны. Также анализируется нормативно-правовая база реабилитационного процесса, мероприятия власти и общественных организаций («Донецкого Мемориала»), которые способствовали процессу обновления прав репрессированных. Внимание сосредоточено на публикации серии книг «Реабилитированные историей», журнала «Из архивов ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ», деятельности профессиональных историков, которая направлена на публичную реабилитацию репрессированных.

O.V. Lugova

Rehabilitation of Persons Suffered from Political Repressions after the Great Patriotic War in Donetsk Region

The article is devoted to the process of rehabilitation of persons, which suffered from illegal repressions in Donetsk region after the war. Year-by-year dynamics of rehabilitation is examined on the basis of the statistical facts, which have been got from the Donetsk administration card index of rehabilitated persons. The author has come to the conclusion that in Donetsk region there were rehabilitated 4 thousand persons, which have been illegally subjected to repression after the war. It is also analyzed normatively legal base of the rehabilitation process, measures of power, and also public organizations such as “Donetsk Memorial”, which were instrumental in the process of renewal in rights of persons subjected to repressions. Rapt attention have been given to the appearance of series of books “Rehabilitated by History”, to the magazine “From the Archives of VUCHK – GPU – NKVD – KGB”, to the activity of professional historians, which is directed to the public rehabilitation of persons subjected to repressions.

Стаття надійшла до редакції 01.07.2011.